

Munich Personal RePEc Archive

**Legal characteristic and subject-matter
of legal regulation provided of the Act on
establishment of labour and security
length of service via judicial procedure**

,

(New Bulgarian University - Sofia)

2011

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/108596/>
MPRA Paper No. 108596, posted 06 Jul 2021 13:19 UTC

ПРАВНА ХАРАКТЕРИСТИКА И ПРЕДМЕТ НА ПРАВНАТА УРЕДБА НА ЗАКОНА ЗА УСТАНОВЯВАНЕ НА ТРУДОВ И ОСИГУРИТЕЛЕН СТАЖ ПО СЪДЕБЕН РЕД

доц. д-р Ивайло Стайков*

LEGAL CHARACTERISTIC AND SUBJECT-MATTER OF LEGAL REGULATION PROVIDED OF THE ACT ON ESTABLISHMENT OF LABOUR AND SECURITY LENGTH OF SERVICE VIA JUDICIAL PROCEDURE

Assoc. Prof. Ivaylo Staykov, PhD

Резюме: Предмет на настоящото изследване са общата правна характеристика, както и материалния и персоналният обхват на правната уредба на новия Закон за установяване на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред. Самото съдебно исково производство за установяване на трудов и осигурителен стаж със специфичните за него процесуалноправни правила ще бъде предмет на отделно научно изследване. В самостоятелно научно изследване авторът е разгледал и историческото развитие на правната регламентация относно установяването на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред.

Abstract: The present paper aims to make a general legal overview as well as to reveal the substantial and personal scope of the legal regulation provided for in the new law under consideration. The competitive judicial procedure concerning the establishment of employment periods and contributory pension periods as well as its specific procedural rights, on their part, will fall the scope of further separate scientific study.

Ключови думи: трудов стаж, осигурителен стаж, осигурително право, трудово право

Keywords: labour length of service, security length of service, social security law, labour law

I. Въведение

1. Трудовият стаж е правно понятие и правен институт на трудовото право. Той е юридически факт – правно състояние, т.е. състои се от повтарящи се, наслагващи се и протичащи във времето многократни юридически действия. Съобразно настъпващите правни последици, предвидени в правната норма при неговото проявление в правната действителност, той е от категорията на правопораждащите юридически факти. В миналото той имаше голямо и

* преподавател по трудово и осигурително право в Нов български университет, адвокат.

разнопосочно правно-социално значение, което надхвърляше рамките на трудовото право. След създаването и нормативното уреждане на служебния стаж и на осигурителния стаж, като правни институти съответно на административното и на осигурителното право, правното значение на трудовия стаж силно намаля¹.

Трудовият стаж има самостоятелно правно значение в трудовото право по отношение: възникването на правото на платен годишен отпуск (чл. 155, ал. 2 КТ); правото на допълнително трудово възнаграждение за придобит трудов стаж и професионален опит (чл. 12 от Наредбата за структурата и организацията на работната заплата); за правото на някои обезщетения при прекратяване на трудовото правоотношение (чл. 222, ал. 2 и 3 КТ); т.нар. специален трудов стаж (стаж по определена професия или специалност), който се изисква за заемането на определени длъжности по трудово правоотношение.

2. Осигурителният стаж е един от основните правни институти на действащото осигурително право. Той е юридически факт от категорията на юридическите състояния, с настъпването на който възникват или се изменят определени субективни осигурителни права на осигуреното лице. В зависимост от предизвиканите правни последици осигурителният стаж е правопораждащ или правопроменящ юридически факт. От това положение се извежда и многопосочното правно значение на осигурителния стаж – като основание за възникване на осигурителни права и като критерий (мярка) за определяне на размера на осигурителните обезпечения и продължителността на тяхното предоставяне².

¹ За правната уредба и същността на трудовия стаж в исторически план и към днешна дата вж. **Радоилски, Л.** Трудово право на Народна република България. С.: Наука и изкуство, 1957, с. 661-667; **Михайлов, Б.** Същност, класификация и функции на трудовия стаж на работниците и служителите в НРБ. – Правна мисъл, 1966, № 1, с. 38-52; **Червенелекова, Ст.** Трудов стаж и удостоверяването му. С.: Дикта-Интеллект, 1995, с. 3-17; **Василев, Ат.** Трудово право. Бургас: Бургаски свободен университет, 1997, с. 535-537; **Средкова, Кр.** – В: **Мръчков В., Кр. Средкова, Ат. Василев.** Коментар на Кодекса на труда. С.: Сиби, 2009, с. 1045-1065; **Мръчков, В.** Трудово право. 7-мо прераб. и доп. изд. С.: Сиби, 2010, с. 681-689.

² За правната уредба и същността на осигурителния стаж вж. **Йосифов, Н.** Осигурително право. С.: Албатрос, 1997, с. 60-71; **Кисъев, М.** Наръчник по пенсионно осигуряване. 2-ро прераб. и доп. изд. С.: Първа данъчна къща, 1996, с. 81-98; **Мръчков, В.** Осигурително право. 5-то прераб. и доп. изд. С.: Сиби, 2010, с. 148-161; **Средкова, Кр.** Осигурително право. 3-то прераб. и доп. изд. С.: Сиби, 2008, с. 223-230.

3. За да породят предвидените от правната норма и целени от правоприложителите правни последици, както всички юридически факти, така и трудовият и осигурителният стаж следва да бъдат установени по съответния ред. Това обуславя и правното значение на установяването на трудовия и/или осигурителния стаж. Под понятието „установяване на трудов и/или осигурителен стаж” се разбира определяне на неговото наличие и продължителност в правната действителност по правилата за неговото изчисляване и удостоверяването на това обстоятелство по надлежен ред.

Действащите трудово и осигурително право предвиждат два начина за установяването на трудовия и осигурителния стаж: установяване с определени документи и установяване по съдебен ред.

3.1. Първият начин е основният и масово прилаганият на практика и по отношение и на двата вида стаж.

а) Съгласно чл. 12, ал. 1 от Наредбата за трудовата книжка и трудовия стаж (НТКТС) от 1993 г. трудовият стаж по Кодекса на труда се установява с трудова, осигурителна и занаятчийско-ученическа книжка или с удостоверение, издадено въз основа на изплащателни ведомости или партидни книги или други документи, удостоверяващи време, което се признава за трудов стаж по чл. 354 КТ.

Следователно на първо място трудовият стаж се установява чрез вписването му от работодателя в трудовата книжка на работника или служителя. Това правно и фактическо действие се извършва на основание чл. 349, ал. 1, т. 9 КТ и е юридическо задължение на работодателя. Това задължение на работодателя за установяване и документиране на трудовия стаж има и подзаконова правна уредба в чл. 6, ал. 1 НТКТС, съгласно която при прекратяване на трудовото правоотношение продължителността на трудовия стаж, придобит от работника или служителя при работодателя към датата на прекратяване на трудовото правоотношение, се записва с цифри и думи и се подписва от главния счетоводител и от работодателя, като се подпечатва с печата му.

Удостоверяването на трудовия стаж може да стане и чрез специално удостоверение – УП-30, което се издава от работодателя, когато трудовият стаж

на работника или служителя не е вписан в трудовата му книжка, непълно са отразени данните за неговата продължителност или други негови елементи. Както е посочено в цитираната наредба, това удостоверение се издава от работодателя по искане на работника или служителя въз основа на първичната финансово-счетоводна документация в предприятието: ведомости за заплати, присъствени списъци, партидни книги и други финансово счетоводни документи.

Съгласно чл. 347 КТ трудовата книжка е официален удостоверителен документ за вписаните в нея обстоятелства, свързани с трудовата дейност на работника или служителя. Такъв правен характер има и издаденото от работодателя нарочно удостоверение УП-30. И двата документа имат материална доказателствена сила по смисъла на чл. 179, ал. 1 ГПК – те представляват писмено доказателство за изявленията, които се съдържат в тях.

б) Документите, чрез които може да се установява осигурителен стаж са посочени в чл. 40-42 от Наредбата за пенсиите и осигурителния стаж (НПОС) – трудова книжка; служебна книжка; осигурителна книжка; документ, по утвърден образец, издаден от осигурителя (напр. удостоверение за пенсиониране обр. УП-3); удостоверение за осигурителен стаж за наборна военна служба, издадено от Централния военен архив; документ, издаден от началника на съответния затвор, трудово-поправително общежитие или поправителен дом за осигурителния стаж на лицата по чл. 9, ал. 3, т. 3 КСО. Това са официални удостоверителни документи с всички произтичащи от това правни последици за тяхната доказателствена сила (чл. 179, ал. 1 ГПК).

3.2. Вторият начин за установяване на трудов и/или осигурителен стаж е по съдебен ред, т.е. в рамките на нарочно съдебно производство. Той е допустим и приложим, когато липсват официални документи по чл. 12, ал. 1 НТКТС относно периоди от време, които се зачитат за трудов стаж и респ. официални документи по чл. 40, ал. 1 НПОС за даден период от време, който осигуреното лице иска да му се признае за осигурителен стаж. Този начин е специален по отношение на основния, предвид на законовите предпоставки, при наличието на които той е допустим. Той е алтернатива на основния начин за установяване на трудов и/или осигурителен стаж. Специалният му характер

следва и от обстоятелството, че този начин за установяване специално на осигурителния стаж е приложим за сравнително ограничен кръг осигурени лица, в сравнения с основния начин, който се прилага за всички категории осигурени лица.

Действащата правна уредба на установяването на трудов и/или осигурителен стаж по съдебен ред се съдържа в Закона за установяване на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред (ЗУТОССР) – обн., ДВ, бр. 26 от 29 март 2011 г. Този закон отмени действащия половин век Указ за установяване на трудов стаж по съдебен ред от 1961 г. (вж. § 1 ПЗР на ЗУТОССР).

4. Предмет на настоящото изследване са общата правна характеристика, както и материалния и персоналният обхват на правната уредба на новия закон³. Самото съдебно исково производство за установяване на трудов и осигурителен стаж със специфичните за него процесуалноправни правила ще бъде предмет на отделно научно изследване⁴.

II. Правна характеристика на Закона за установяване на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред

1. Законът за установяване на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред е приет от 41-ото Народно събрание на 15 март 2011 г. и е обнародван в бр. 26 на „Държавен вестник“ от 29 март 2011 г. В структурно отношение законът не съдържа глави и раздели, и е много кратък в съдържателно отношение – има само десет члена и две преходни и заключителни разпоредби.

Тъй като в преходните и заключителните разпоредби на закона не е изрично посочено кога той влиза в сила (конкретна дата или определен срок след датата на обнародването му), се прилага правилото на чл. 5, ал. 5, изр. второ от Конституцията, съгласно което всички нормативни актове влизат в сила три дни след обнародването им, освен когато в тях е определен друг срок.

³ Настоящото научно изследване е съобразено с действащото законодателство и съдебна практика към 1 септември 2011 г.

⁴ В самостоятелно научно изследване авторът е разгледал и историческото развитие на правната регламентация относно установяването на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред. Вж. **Стайков, Ив.** Историческо развитие на правната уредба на установяването на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред. – Научни трудове на Русенския университет – 2011. Том 50, серия 7 – Правни науки. Сборник с доклади от научна конференция РУ & СУ '11. Русе: Издателство на РУ „Ангел Кънчев“, 2011, с. 29-33.

При спазване на правилата на чл. 41, ал. 3 и 4 от Закона за нормативните актове (ЗНА), ЗУТОССР влезе в сила на 2 април 2011 г. и оттогава е действащо обективно право. Законодателят не предвиди по-дълъг *vacatio legis* по отношение на влизането в сила на закона, но това не беше и необходимо, защото материята, която е предмет на правна уредба, не е нова по същество или непозната за българския правоприложител.

Съобразно изискванията на чл. 11, ал. 1 и 3 ЗНА и чл. 35, ал. 2 от Указ № 883 за прилагането на ЗНА с изричната разпоредба на § 1 ПЗР на закона е отменен Указ № 527 от 1961 г. за установяване на трудов стаж по съдебен ред. Налице е изрична отмяна (*abrogatio expressa*) на стария закон. От съдържателна гледна точка отмяната на стария закон е пълна, въпреки обстоятелството, че новият закон запазва философията и голяма част от конкретните разрешения от старата правна уредба. Поради това, че указът от 1961 г. имаше нормативен характер и юридически ранг на закон, то неговата отмяна се извърши с приемането на нов закон.

Отмяната на един закон не е пречка за неговото прилагане спрямо юридически факти, възникнали при неговото действие. Съгласно чл. 34 от Указ № 883 за прилагането на ЗНА с преходни разпоредби се продължава действието на правила, отменени с новия нормативен акт, или се урежда тяхното прилагане спрямо висящи правоотношения или спрямо юридически факти, които са започнали, но не са завършени при действието на отменения акт. Разпоредбата на § 2 ПЗР на закона урежда висящите заварени процесуални правоотношения, т.е. тези които са възникнали при действието на отменения указ, но към датата на влизане в сила на новия закон не са прекратени. Законът предвижда образуванията преди влизането му в сила дела в районните и окръжните съдилища и във Върховния касационен съд да се довършат по досегашния ред. Това означава, че тези образувани и висящи граждански дела, независимо в коя съдебна инстанция се намира делото (първа, въззивна или касационна), следва да бъдат разглеждани и довършени (приключени със съответния съдебен акт) по процесуалните правила на отменения указ и на наредбата за неговото прилагане. По отношение на материалноправните аспекти на правния спор също следва да се прилагат съответните разпоредби на отменения указ от 1961

г. и на наредбата за неговото прилагане от 1962 г. Образувано преди влизането в сила на ЗУТОССР гражданско дело е това, по което исковата молба е входирана на дата преди 2 април 2011 г. Това е така, защото съгласно чл. 125 ГПК искът е предявен с постъпването на исковата молба в съда. От този момент е налице образувано и висящо гражданско дело пред първата съдебна инстанция.

Въз основа на законовата делегация по ал. 2 от Преходната разпоредба на УУТССР от 1961 г. беше издадена съвместно от министъра на финансите, министъра на правосъдието и председателя на Централния съвет на професионалните съюзи Наредба за прилагане на Указа за установяване на трудов стаж по съдебен ред (обн., Изв., бр. 12 от 1962 г.). Тази наредба беше ведомствен подзаконов нормативен акт. Съгласно правилото на чл. 13, ал. 1 ЗНА актът по прилагане на закон губи изцяло или отчасти сила едновременно с пълното или частичното отменяване на закона съобразно обсега на отменяването. И тъй като УУТССР от 1961 г. е изрично отменен от новия закон, това означава, че и наредбата за прилагането на указа от 1961 г. е изгубила изцяло правна сила, т.е. е отменена и не е вече действащо обективно право. Налице е мълчалива отмяна (*abrogatio tacita*) на подзаконовия нормативен акт и предвид посоченото правно-техническо правило на ЗНА не е необходима изрична отмяна с нов подзаконов нормативен акт от съответния ведомствен държавен орган.

За разлика от отменения указ от 1961 г. новият ЗУТОССР не предвижда издаването на подзаконов нормативен акт за неговото прилагане. Това е удачно законодателно решение, като се има предвид това, че на практика новият закон от съдържателна гледна точка инкорпорира в себе си правни разпоредби, както от стария указ, така и от наредбата за неговото прилагане. Докато отменената правна уредба на тази материя беше двустепенна – закон и подзаконов нормативен акт, новата правна уредба е едностепенна – само нормативен акт с ранг на закон. Това положение е в пълно съответствие и с изискването на чл. 3, ал. 1 ЗНА, че законът е нормативен акт, който урежда първично обществени отношения, които се поддават на трайна уредба. Десетилетната обществена и правна практика доказва, че обществените отношения, свързани с трудовия и

осигурителния стаж и особено във връзка с тяхното установяване като юридически факти са такива, които се поддават на трайна правна уредба, която при това следва да бъде стабилна и рядко променяна.

2. Новият ЗУТОССР е комплексен закон в смисъл, че той урежда съдебното установяване на два вида стаж – трудов и осигурителен. Това е видно от самото наименование на закона, което в съответствие с чл. 24, ал. 1 от Указ № 883 за прилагането на ЗНА сочи вида на акта и главния му предмет. Това е голямата съдържателна новост на новата правна уредба в сравнение със старата. Съобразно цялостното развитие на българското трудово и осигурително законодателство след 1999 г. вече по недвусмислен начин и по отношение на съдебното установяване се прави ясно разграничение между двата правни института – трудов стаж и осигурителен стаж. Някои от разпоредбите на закона са относими и към двата вида стаж, а други – само по отношение на единия вид стаж. Следователно от гледна точка на теорията за източниците на позитивното право, ЗУТОССР е едновременно източник и на трудовото и на осигурителното право. Той е от категорията на вътрешните (национални) законови източници на тези два правни отрасли. В частност той е относим и в съдържателно отношение е част от два от правните институти на тези правни отрасли – трудов стаж в трудовото право и осигурителен стаж в осигурителното право.

Законът за установяване на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред е процесуален закон. Той не регламентира материалноправни аспекти нито на трудовия, нито на осигурителния стаж. Видно от неговото наименование и от съдържанието на включените в него правни норми, той урежда едно съдебно производство – това за установяване на трудов и осигурителен стаж. Разпоредбите в закона са процесуалноправни норми и следователно имат отношение и към действащото българско гражданскопроцесуално право. Разпоредби от процесуалноправно естество има и в други източници на българското трудово и осигурително право. Но това не променя характера на новия закон като източник именно на тези два материалноправни отрасли на обективното българско право. Не е в противоречие с тази теза и препращащата разпоредба на чл. 10 от закона, съгласно която за неуредените в закона въпроси

се прилага ГПК. Тя само е доказателство за това, че делата по този закон са граждански дела. Основният аргумент за правно-отрасловата принадлежност на ЗУТОССР към трудовото и осигурителното право е този, че по съдебен ред се установяват трудов стаж и осигурителен стаж като юридически факти, които са такива свързани с възникване, поддържане, изменение или прекратяване на материални трудови и осигурителни правоотношения. Това са юридически факти, чиито правни последици при проявлението им са на плоскостта на материалното трудово и осигурително право.

3. Във връзка с горните съждения може да се постави един въпрос, свързан със систематизацията в правото и юридическата техника в нормотворчеството. Дали не беше по-удачно законодателното разрешение съответните разпоредби да бъдат включени в съответните основни, при това кодифициращи нормативни актове, на двата правни отрасли – в Кодекса на труда по отношение на трудовия стаж, и в Кодекса за социално осигуряване по отношение на осигурителния стаж? Материалноправната уредба на тези два правна института се съдържа именно в тези нормативни актове. Включване на съдебното установяване на съответния вид стаж в тези кодекси ще допринесе за по-пълната кодификация на съответния правен отрасъл. Не трябва да се забравя, че по силата на законовата делегация тези два правни института имат и подзаконова правна уредба – в Наредбата за трудовата книжка и трудовия стаж от 1993 г. и в Наредбата за пенсиите и осигурителния стаж от 2000 г., където също би могло да бъде включената и правната уредба на установяването на съответния стаж по съдебен ред. В тези подзаконови нормативни актове се съдържа правната уредба на установяването на съответния стаж чрез документи, който е основният и масово прилаганият в практиката начин. Логично е правната уредба да се доразвие и обогати, като се включи и съдебното установяване на съответния вид стаж.

Решението на законодателя правната уредба на установяването на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред да се съдържа в самостоятелен нормативен акт и то с ранг на закон е по-удачното за случая. Аргументите за това становище са следните: нормите са процесуалноправни и уреждат едно особено исково съдебно производство, поради което следва да бъдат компактно дадени;

правната уредба се отнася до два вида стаж, но поради това че преобладаващата част от разпоредбите са относими и за двата вида стаж, следва те да бъдат в един нормативен акт, за да не се допусне дублиране и повторение; запазва се правната приемственост и правната традиция в уредбата на тази материя, а това е предпоставка и за приемственост в правоприлагането.

III. Предмет на правна уредба на Закона за установяване на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред

1. Предметът на правна уредба на новия закон е ясно и недвусмислено посочен още в наименованието му. Но това наименование е до известна степен подвеждащо по отношение обхвата на правната уредба на закона, защото не всеки осигурителен стаж може да се установява по съдебен ред. Не всички задължително осигурени лица в държавното обществено осигуряване могат да установяват осигурителния си стаж по реда на съдебното производство. Това означава, че законът поставя ограничения по отношение на персонално си действие (действие спрямо лицата), което дава отражение и върху неговото действие в съдържателно (материалноправно) отношение. Точният обхват на правната уредба на закона е посочена в неговия чл. 1, която разпоредба е от категорията правни норми „норма-предмет”. Затова тази разпоредба, както и доуточняващата я норма на чл. 2 от закона, е необходимо да бъдат подробно анализирани.

Съгласно чл. 1, ал. 1 от закона могат да се установяват три вида стаж: 1. трудов стаж, придобит след 31 декември 1999 г.; 2. осигурителен стаж по Кодекса за социално осигуряване; 3. времето, което се признава за трудов стаж и за трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г. съгласно действащите дотогава разпоредби. Посочване на датата 31 декември 1999 г. не е случайно. От 1 януари 2000 г. влезе в сила Кодекса за социално осигуряване, който въведе съществени промени в цялото българско осигурително законодателство. Вече се посочи, че с приемането на КСО на нормативно ниво се направи ясно разграничение между двете правни понятия – трудов стаж и осигурителен стаж.

2. Първият вид стаж, който може да се установява по съдебен ред по новия закон е трудов стаж, придобит след 31 декември 1999 г. Това е трудов стаж със съдържанието, което влага в това понятие трудовото право – чл. 351-356 КТ и чл. 9-12 НТКТС. Съгласно чл. 2, ал. 1 от закона трудов стаж, придобит след тази дата, може да се установява по отношение на работници и служители. Тази разпоредба, до голяма степен излишна, само е допълнителен аргумент за това, че става въпрос за трудов стаж по смисъла на Кодекса на труда. Работникът или служителят е едната страна на индивидуалното трудово правоотношение, а съгласно чл. 351, ал. 1 КТ в общия случай трудов стаж по смисъла на този кодекс е времето, през което работникът или служителят е работил по трудово правоотношение, доколкото друго не е предвидено в този кодекс или в друг закон. По отношение съдебното установяване на този трудов стаж ЗУТССР е източник на трудово право. Поради намалялото правно-социално значение на трудовия стаж след отделянето от него на осигурителния стаж, както и на създаването на института на служебния стаж, се предполага, че делата за неговото съдебно установяване ще бъдат малко.

3. Вторият вид стаж, който съгласно законът може да се установява по съдебен ред, е осигурителен стаж по КСО. Материалноправната уредба на осигурителния стаж се съдържа основно в чл. 9 КСО и в чл. 37-45а НПОС. По смисъла на ЗУТОССР това е осигурителният стаж като правно понятие на осигурителното право. Това е юридическият факт, от който възникват различни осигурителни права или оказва влияние върху размера на осигурителните права в различните форми на социалното осигуряване. Тъй като КСО влезе в сила на 1 януари 2000 г., то като осигурителен стаж по този кодекс може да се установява по съдебен ред времеви период, разположен след тази календарна дата.

Съгласно чл. 2, ал. 2 ЗУТОССР осигурителен стаж по КСО може да се установява по отношение на лицата по чл. 4, ал. 1 и 2 КСО. Това са преобладаваща част от задължително осигурените лица в държавното обществено осигуряване – осигурени за всички осигурени социални рискове или за по-голяма част от тях. Но за правилното разкриване на обхвата на лицата, които могат да установят по съдебен ред осигурителния си стаж по

КСО следва да се има предвид и разпоредбата на чл. 1, ал. 2 ЗУТОССР. Съгласно нея, по реда на този закон не може да се установява служебен стаж, както и осигурителен стаж на лица, чиито вноски за държавното обществено осигуряване са изцяло за тяхна сметка, или на лица, които полагат труд без трудово правоотношение.

Логическото и систематическото тълкуване на разпоредбите на чл. 1, ал. 2 и чл. 2, ал. 2 ЗУТОССР води до следните правни резултати и изводи.

3.1. По реда на съдебното производство по ЗУТОССР не може да се установява осигурителен стаж на лица, чиито вноски за държавното обществено осигуряване са изцяло за тяхна сметка. Това са т.нар. самоосигуряващи лица, които физически лица съгласно чл. 5, ал. 2, изр. първо и чл. 6, ал. 7 КСО изцяло за своя сметка дължат и сами внасят задължителните осигурителни вноски за държавното обществено осигуряване. Това са част от задължително осигурените лица за осигурените социални рискове обща болест, която води до инвалидност, старост и смърт, а именно – лицата, регистрирани като упражняващи свободна професия и/или занятчийска дейност; лицата, упражняващи трудова дейност като еднолични търговци, собственици или съдружници в търговски дружества, и физическите лица-членове на непersonифицирани дружества; регистрираните земеделски производители и тютюнопроизводители (чл. 4, ал. 3, т. 1, 2 и 4 КСО). Тези самоосигуряващи се лица не могат да установят осигурителен стаж по реда на съдебното производство по ЗУТОССР. Този правен извод между другото следва и от аргумент на противното и от чл. 2, ал. 2 ЗУТОССР, тъй като те са уредени като задължително осигурени лица в държавното обществено осигуряване в чл. 4, ал. 3 КСО, която разпоредба не е посочена в чл. 2, ал. 2 ЗУТОССР.

3.2. Съгласно чл. 4а, ал. 1 КСО морските лица задължително се осигуряват за своя сметка за голям брой осигурени социални рискове. Те са особен вид самоосигуряващи се лица, въпреки, че са физически лица, които заемат длъжност по трудово правоотношение като член на екипажа на морски кораб, т.е. имат правното качество и на работници или служители (вж. легалните дефиниции на „морско лице” по § 1, ал. 1, т. 5а и ал. 2, т. 30 ДР на КСО). Това е особена категория задължително осигурени лица, създадена с

измененията в КСО от края на 2009 г. (ДВ, бр. 99 от 2009 г.), правната уредба на които създаде немалко теоретични затруднения при нейното обяснение, като това е предпоставка и за проблеми в практическото ѝ прилагане⁵. Тези проблеми продължават и при анализа на новия ЗУТОССР, тъй като тази категория задължително осигурени лица не е изрично посочена в него. С аргумент на противното от чл. 2, ал. 2 ЗУТОССР, където не е посочена разпоредбата на чл. 4а КСО, следва да се приеме, че морските лица не могат да установят осигурителен стаж по КСО, като използват съдебния ред за това по ЗУТОССР. Допълнителен аргумент за този правен извод е, че морските лица са задължително осигурени лица, чиито вноски за държавното обществено осигуряване са изцяло за тяхна сметка, а съгласно чл. 1, ал. 2 ЗУТОССР такива лица не могат по реда на този закон да установяват осигурителен стаж.

3.3. Не могат да установяват осигурителния си стаж по реда на ЗУТОССР и лицата, които полагат труд без трудово правоотношение (чл. 1, ал. 2, *in fine* от закона). Новият закон има предвид задължително осигурените лица по чл. 4, ал. 3, т. 5 и 6 КСО. Тези лица са задължително осигурени в държавното обществено осигуряване за осигурените рискове обща болест, която води до инвалидност, старост и смърт. Но към тази група лица, които не могат да се ползват от съдебното установяване на осигурителния им стаж, следва да се прибавят и още едни лица, които също са в кръга на осигурените по държавното обществено осигуряване. Това са членовете на кооперации, работещи без трудови правоотношения в кооперацията (чл. 4, ал. 1, т. 5, предл. второ КСО). Те са осигурени за всички осигурени социални рискове без риска безработица и именно по обема на осигурителната закрила тези лица се различават от предходните. Тези член-кооператори полагат труд по граждански, а не по трудови правоотношения, и следователно също не могат да установяват осигурителен стаж по съдебен ред.

⁵ Вж. повече за морските лица като задължително осигурени лица по КСО, както и критика на това законодателно разрешение **Мръчков, В.** Осигурително право. Цит. съч., с. 125-126; **Стайков, Ив.** За някои от промените в Кодекса за социално осигуряване от края на 2009 година. – В: *Сборник доклади от годишна университетска научна конференция с международно участие на Национален военен университет „Васил Левски” – 23-24 юни 2011 г.* Том IV. Велико Търново: Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски”, 2011, с. 70-71.

3.4. Следователно в заключение от тълкуването на разпоредбите се налагат следните правни изводи:

По реда на ЗУТОССР не може да се установява осигурителен стаж по КСО от следните лица:

- самоосигуряващите се лица (чл. 4, ал. 3, т. 1, 2 и 4 КСО);
- морските лица (чл. 4а, ал. 1 КСО);
- лицата, които полагат труд без трудово правоотношение (чл. 4, ал. 1, т. 5, предл. второ и ал. 3, т. 5 и 6 КСО).

По реда на ЗУТОССР могат да установяват осигурителен стаж по КСО следните лица:

- всички работници и служители, независимо от продължителността на дневното и седмичното им работното време, от броя работни дни в календарния месец, от характера на работата, от начина на заплащане и от източника на финансиране, вкл. и тези които работят по втори или по допълнителен трудов договор (чл. 4, ал. 1, т. 1 и 6 и ал. 2 КСО);

- държавните служители (чл. 4, ал. 1, т. 2 КСО) – вж. по-долу уточнителните бележки относно тази категория лица;

- съдиите, прокурорите, следователите, държавните съдебни изпълнители, съдиите по вписванията и съдебните служители, както и членовете на Висшия съдебен съвет и инспекторите в инспектората към него (чл. 4, ал. 1, т. 3 КСО);

- военнослужещите по Закона за отбраната и въоръжените сили на Република България, държавните служители по Закона за Министерството на вътрешните работи и Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража, държавните служители по Закона за Държавна агенция „Национална сигурност”, служителите в Главна дирекция „Пожарна безопасност и защита на населението” на Министерството на вътрешните работи (чл. 4, ал. 1, т. 4 КСО);

- членовете на кооперации, упражняващи трудова дейност и получаващи възнаграждение в кооперацията по силата на трудово правоотношение (чл. 4, ал. 1, т. 5, предл. първо КСО);

- изпълнителите по договори за управление и контрол на търговски дружества, едноличните търговци, неперсонифицираните дружества, както и синдиците и ликвидаторите (чл. 4, ал. 1, т. 7 КСО);

- лицата, упражняващи трудова дейност и получаващи доходи на изборни длъжности, с изключение на лицата по чл. 4, ал. 1, т. 1, 5 и 7 КСО, както и служителите с духовно звание на Българската православна църква и други регистрирани вероизповедания по Закона за вероизповеданията (чл. 4, ал. 1, т. 8 КСО);

- специализантите, които получават възнаграждение по договор за обучение за придобиване на специалност от номенклатурата на специалностите, определена по реда на чл. 181, ал. 1 от Закона за здравето (чл. 4, ал. 1, т. 9 КСО).

3.5. Необходимо е да се направи едно уточнение относно последната категория лица, които могат да установяват осигурителен стаж по реда на новия закон – специализантите по медицинските специалности. Те са включени като задължително осигурени лица за всички осигурени социални рискове с една промяна на КСО от 2010 г. (ДВ, бр. 59 от 2010 г.). Включвам ги сред лицата, които могат да установят осигурителен стаж по реда на ЗУТОССР, защото това следва от логическото тълкуване на чл. 2, ал. 2 от този закон. Но в КСО е посочено, че те получават възнаграждение по договор за обучение за придобиване на специалност. Действащото българско законодателство не посочва изрично вида на този договор – трудов или граждански (облигационен). Тълкуването на относимите към този договор за обучение правни разпоредби също може да доведе до противоречиви правни резултати. Ако се приеме, че това е граждански договор, то тогава тези лица, ще следва да се причислят към лицата, които полагат труд (в процеса на обучението си) без трудово правоотношение и следователно съгласно чл. 1, ал. 2, in fine ЗУТОССР те не могат да установяват осигурителен стаж по реда на този закон. Явно в новия закон има непълнота и известно противоречие между неговата разпоредба и тази на КСО, което обстоятелство не може да бъде преодоляно по тълкувателен път. Като предложение de lege ferenda е необходима или промяна в ЗУТОССР, където ясно да се посочи дали тези лица могат или не могат да установяват осигурителен стаж по съдебен ред, или промяна в другите

относими нормативни актове, където изрично да се определи правната природа на договора за обучение за придобиване на специалност, по който специализантите полагат труд и съответно получават възнаграждение.

3.6. Съгласно изричната разпоредба на чл. 1, ал. 2, предл. първо ЗУТОССР по реда на този закон не може да се установява служебен стаж. Материалноправната уредба на служебния стаж се съдържа в чл. 115-119 от Закона за държавния служител (ЗДСл) и в чл. 12 от Наредбата за служебното положение на държавните служители. Служебен стаж по смисъла на ЗДСл е времето, през което държавният служител е работил на държавна служба, включително и на стажантски длъжности, доколкото друго не е предвидено в този или в друг закон (чл. 115 ЗДСл). Съгласно чл. 12, ал. 1 от посочената наредба служебният стаж по ЗДСл се установява със служебната книжка и с всички доказателствени средства, освен ако в закон или в нормативен акт е предвидено друго.

Служебният стаж е правно понятие с различно съдържание от понятията трудов и осигурителен стаж. Взаимоотношенията между трите вида стаж са сложни. Трудовият стаж, придобит до влизането в сила на ЗДСл (27.08.1999 г.) се признава и за служебен стаж (§ 2, ал. 1 ПЗР на ЗДСл), а след тази дата – служебният стаж се признава на общо основание и за трудов стаж (чл. 351, ал. 1, *in fine* КТ), но не и обратното⁶. От друга страна служебният стаж е и осигурителен стаж на държавните служители. Последните са задължително осигурени лица в държавното обществено осигуряване за всички осигурени социални рискове (чл. 4, ал. 1, т. 2 и 4 КСО). Съгласно чл. 9, ал. 1, т. 5 КСО за осигурителен стаж се зачита времето, през което тези лица са работили при пълното законоустановено за тях работно време, ако са внесени или дължими осигурителни вноски върху полученото, начисленото и неизплатеното, както и неначисленото възнаграждение, но върху не по-малко от минималната работна заплата за страната. Това време, за което говори КСО, е всъщност служебният стаж на тези държавни служители. Осигурителните вноски за държавните служители са изцяло за сметка на държавния бюджет (чл. 6, ал. 5 КСО).

⁶ Вж. по-подробно за съотношението между трудов стаж и служебен стаж **Мръчков, В.** Трудово право. 7-мо изд., с. 682-685.

От една страна чл. 1, ал. 2, предл. първо ЗУТОССР посочва, че по реда на този закон не може да се установява служебен стаж, а от друга страна съгласно чл. 2, ал. 2 от същия закон осигурителен стаж може да се установява по отношение на лицата по чл. 4, ал. 1 и 2 КСО. Всички видове държавни служители като задължително осигурени лица в държавното обществено осигуряване са включени в посочената разпоредба на КСО. Логическото и систематическото тълкуване на двете разпоредби от ЗУТОССР води до правния извод, че държавните служители не могат да установяват по съдебен ред служебен стаж по смисъла и за целите на ЗДСл, но могат по съдебен ред да установяват осигурителен стаж по КСО за времето, през което са били държавни служители, т.е. са работили на държавна служба. Поради тази причина, по-горе държавните служители са включени в категорията лица, които могат да установяват осигурителен стаж по КСО по реда на съдебното производство, уредено в ЗУТОССР.

4.1. По реда на ЗУТОССР може да се установява времето, което се признава за трудов стаж и за трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г. съгласно действащите дотогава разпоредби (чл. 1, ал. 1, т. 3 от закона). Това е третият вид стаж, който може да бъде установяван по съдебен ред. Той включва на практика два вида стаж – трудов стаж в собствения смисъл на това понятие, както и трудов стаж при пенсиониране, който по новата терминология е всъщност осигурителен стаж. Поради намалелото правно значение на трудовия стаж като трудовоправно понятие, разпоредбата ще се прилага преимуществено по отношение на трудовия стаж при пенсиониране с цел придобиване на права по дългосрочното (пенсионно) обществено осигуряване. Тъй като до 31 декември 1999 г. нямаше легално и доктринерно разграничение между трудов и осигурителен стаж, то затова в закона е посочена именно тази дата, както и се използва старата терминология. Това разрешение на новия закон е в пряка връзка с принципа за приемственост и признаване на времето за трудов (осигурителен) стаж в пенсионното право, който е легално закрепен в § 9, ал. 1 ПЗР на КСО – времето, което се зачита за трудов стаж и за трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г. съгласно действащите дотогава разпоредби, се признава за осигурителен стаж

по този кодекс. Това основополагащо правило има важно защитно значение: то запазва заварения трудов стаж, възприема го като осигурителен и не допуска неговата преценка или дисквалификация. Законовото правило създава стабилност и приемственост в правното положение на осигурените лица⁷. Следователно новият ЗУТОССР е приложим и спрямо времеви периоди преди 31 декември 1999 г., които периоди могат да бъдат зачетени за трудов стаж и/или за трудов стаж при пенсиониране, като така заинтересованото лице придобие и упражнява съответни трудови и/или осигурителни права. В това се измерява правният контюниитет между отменения УУТССР и новия ЗУТОССР.

Необходимо е да се отбележи, че действащите до 31.12.1999 г. разпоредби не съдържаха легална дефиниция на понятието "трудова стаж при пенсиониране", но неговото съдържание се извеждаше от разпоредбата на чл. 2 от Закона за пенсиите (отменен с КСО), според която работниците и служителите добиват право на пенсия за изслужено време и старост след навършване на трудов стаж и възраст съобразно определените категории труд, а Министерският съвет определя условията, сроковете и реда за признаване на трудов стаж за пенсиониране. Един от актовете, с които Министерският съвет беше упражнил това свое правомощие беше Правилникът за прилагане на Закона за пенсиите, като в неговия § 76, б."а" се посочваше, че "за трудов стаж по смисъла на Закона за пенсиите се счита времето, прекарано на работа по трудов договор от работници и служители независимо от начина на заплащането му".

4.2. Във връзка със съдебното установяване на този трети вид стаж значение има и разпоредбата на чл. 2, ал. 3 ЗУТОССР. Тя е доразвитие и смислово уточнение на по-общата в съдържателно отношение разпоредба на чл. 1, ал. 1, т. 3 от закона. Трудов стаж и трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г. съгласно действащите дотогава разпоредби, може да се установява по съдебен ред по отношение на лицата, които са задължително осигурени за пенсия за инвалидност поради общо заболяване, пенсия за старост или наследствена пенсия по дял III от Кодекса на труда от 1951 г. (отм., ДВ, бр.

⁷ Така Мръчков В. – В: *Мръчков, В., Ат. Василев, Ил. Шотлеков, Ем. Мингов. Коментар на Кодекса за задължително обществено осигуряване*. С.: ИК „Труд и право“, 2000, с. 559.

110 от 1999 г.), Указ № 265 от 1953 г. за взаимно осигуряване членовете на трудово-производителните кооперации (отм., ДВ, бр. 110 от 1999 г.) или са били членове на ТКЗС.

Разпоредбата на чл. 2, ал. 3 ЗУТОССР страда от някои правно-технически несъвършенства от гледна точка на правната стилистика и правната терминология. На първо място, в разпоредбата, която е във пряка връзка с чл. 1, ал. 1, т. 3 от закона, се визира минал времеви период – преди 31.12.1999 г., както и вече отменени нормативни актове, поради което следваше да се използва минало глаголно време – „са били задължително осигурени”, а не „са задължително осигурени”. Може да се поддържа и тезата, че законодателят е имал предвид тези лица да са осигурени за рисковете, при реализацията на които се получават тези обезпечения, към днешна дата. Но тази тълкувателна теза влиза в противоречие с цялата идея на разпоредбата и с ясното обособяване на този трети вид стаж, който може да се установява по съдебен ред по новия закон.

На следващо място лицата не са задължително осигурени за някакъв вид пенсия, а те се осигуряват за един или няколко осигурени социални рискове. Пенсията е вид осигурително обезпечение (осигурително плащане), правото на което се придобива при реализацията на определен социален риск. Зад посочените пенсионни обезпечения (видове пенсии) се открива съответния осигурен социален риск – пенсия за инвалидност поради общо заболяване – риска „обща болест”; пенсия за старост – риска „старост”; наследствена пенсия – риска „смърт”. Правилният законов изказ следва да бъде „са били задължително осигурени за рисковете обща болест, която води до инвалидност, за старост или за смърт”, така както е използването на терминологията в КСО – чл. 4, чл. 11-13в и други. Между другото в чл. 146, б. „б” от Кодекса на труда от 1951 г. (отм.) също бяха уредени видовете осигурителни обезпечения, които се получават при реализацията на съответните рискове – цит. „държавното обществено осигуряване на работниците и служителите обезпечават пенсия за инвалидност, пенсия поради старост, както и наследствени пенсии на членовете на семейството в случай на смърт на лицето, което ги е издържало”. В отменения нормативен акт правната терминология беше правилно използвана.

И на последно място е необходимо да се посочи неправилното използване на абривиатурата (съкращението) ТКЗС. Въпреки, че на преобладаващата част от правоприложителите и адресатите на нормативния акт е ясно, че това означава трудово-кооперативно земеделско стопанство, то беше необходимо цялостното изписване на понятието. Член 41, ал. 1 от Указ № 883 за прилагане на Закона за нормативните актове изисква, ако някое наименование се повтаря в нормативния акт, то се дава пълно в разпоредбата, в която се използва за пръв път, като се посочва съкращението, с което ще се означава в следващите разпоредби. Посочването само на абривиатурата, като при това въпросното понятие се употребява един единствен път в закона, е нарушение на едно от правно-техническите изисквания при формулирането на разпоредбите на нормативните актове.

4.3. След направените критики по отношение на правната терминология, правната техника и стилистика на разпоредбата на чл. 2, ал. 3 от закона, е необходимо да се върнем към нейното съдържание.

Трудов стаж и трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г. съгласно действащите дотогава разпоредби, може да се установява по съдебен ред по отношение на лица, които са били задължително осигурени за пенсионните рискове обща болест, която е причинила инвалидност, за старост и за смърт. Разпоредбата посочва и част от действащите в миналото и вече отменени нормативни актове, в които се е съдържала правната уредба на държавното обществено осигуряване на тези лица. Това са дял III от Кодекса на труда от 1951 г. (отм., ДВ, бр. 110 от 1999 г.) и Указ № 265 от 1953 г. за взаимно осигуряване членовете на трудово-производителните кооперации (отм., ДВ, бр. 110 от 1999 г.). На практика това са всички лица, които под една или друга форма са полагали трудова дейност и са получавали доходи от това. В миналото много малко категории лица не са били осигурени за тези пенсионни рискове.

Съгласно чл. 145, ал. 1 от Кодекса на труда от 1951 г. (отм.) държавното обществено осигуряване се разпростира задължително върху всички работници и служители, заети в държавни, обществени, кооперативни, смесени или частни предприятия, учреждения или организации, или при частни лица, независимо от характера и продължителността на тяхната работа и начина на заплащането ѝ.

От разпоредбата на чл. 146, ал. 1, б. „б” от същия кодекс става ясно, че работниците и служителите са осигурени за посочените пенсионни рискове. Съгласно чл. 145, ал. 4 от този кодекс задължително осигурени са и т.нар. самоосигуряващи се лица. По силата на чл. 145, ал. 6 от кодекса условията за общественно осигуряване на тези лица се определят с наредба, като по същия начин могат да се включат за задължително или доброволно осигуряване и други категории лица. Законодателят беше овластил издателят на наредбата да включи в нея за задължително осигуряване лица, които не са работници и служители по смисъла на чл. 145, ал. 1 от КТ от 1951. По силата на законната делегация е издадена Наредбата за общественото осигуряване на лицата, упражняващи свободна професия или търговия, или работещи без трудово правоотношение, приета от Министерския съвет с ПМС № 120 от 03.07.1992 г. (отм.)⁸. Това е наредба по чл. 145, ал. 6 от КТ от 1951, независимо, че в нея не е направено позоваване на този текст. В чл. 1 от тази наредба са посочени самоосигуряващите се лица и пенсионните рискове, за които те са задължително осигурени. В чл. 13, ал. 1 от същата наредба е уредено задължителното осигуряване за всички осигурени социални рискове на лицата, които са получили за работа без трудово правоотношение от предприятие, учреждение, организация или едноличен търговец възнаграждение, по-голямо от 25 на сто от минималната работна заплата за отделен календарен месец или по-голямо от минималната месечна работна заплата общо за една календарна година.

Следователно всички посочени по-горе категории задължително осигурени лица за пенсионните рискове обща болест, която е причинила инвалидност, за старост и за смърт могат при необходимост да установят по съдебен ред трудов стаж и трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г. съгласно действащите дотогава разпоредби. От правната уредба се извлича съществената разлика по отношение на възможността самоосигуряващите се лица и лицата, които полагат труд без трудово правоотношение да установяват осигурителен стаж за времето преди и след 31

⁸ Това е последният по време подзаконов нормативен акт при действието на Кодекса на труда от 1951 г., който урежда тази правна материя. Преди него има и други такива нормативни актове, които не е необходимо да се посочват тук.

декември 1999 г. Тези две категории задължително осигурени лица могат да установяват по съдебен ред трудов стаж и трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г. съгласно действащите дотогава разпоредби, доколкото са били задължително осигурени за пенсионните рискове (чл. 2, ал. 3 от закона), но не могат да установяват осигурителен стаж по КСО за времето след 31 декември 1999 г., въпреки че и по КСО те са задължително осигурени лица за посочените пенсионни рискове.

Съгласно чл. 6 от Указ № 265 от 1953 г. за взаимно осигуряване членовете на трудово-производителните кооперации (отм., ДВ, бр. 110 от 1999 г.), както и чл. 1-6 от правилника от 1959 г. за прилагане на дял II от този указ (отм.), лицата, упражняващи самостоятелно занаят, се осигуряват задължително само за инвалидност поради общо заболяване, за старост и за наследствени пенсии на семействата им. Занаятчиите – членове на трудово-кооперативните земеделски стопанства – могат да се осигурят доброволно само за инвалидност поради общо заболяване, старост и за наследствени пенсии. Лицата със свободна професия и търговците могат да се осигуряват доброволно по условията за осигуряването и пенсионирането на лицата, упражняващи самостоятелно занаят. Изброените лица също при необходимост могат да установяват по съдебен ред трудов стаж и трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г.

Специално в края на разпоредбата е посочено, че такъв стаж могат да установяват по съдебен ред и лицата, които са били членове на трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС). Възможността членовете на ТКЗС да установят трудов (осигурителен) стаж, нарупан като член-кооператори в ТКЗС, беше изрично уредена и в чл. 1, ал. 1 от отменения УУТССР от 1961 г. И в това отношение ясно се вижда приемствеността между стария УУТССР и новия ЗУТОССР. Общественото осигуряване на членовете на ТКЗС през годините се съдържа в различни нормативни актове: Закон за общественото осигуряване от 1949 г.; дял III от Кодекса на труда от 1951 г. и правилника за прилагането му; Закон за пенсиониране на земеделските стопани-кооператори от 1961 г. и правилника за прилагането му; Закон за пенсиите от 1957 г. и правилника за прилагането му. Новият ЗУТОССР, като

използва понятието „член на ТКЗС” не му дава самостоятелна правна уредба или легална дефиниция. А това беше необходимо, защото към днешна дата правно образование като ТКЗС няма. Затова е необходимо да се обърнем към отменената правна уредба, където напр. в чл. 17 от Закона за пенсиониране на земеделските стопани-кооператори от 1961 г. (отм.) се определя, че земеделски стопанин-кооператор е всяко лице, което членува в трудово-кооперативно земеделско стопанство или е член на домакинството на член-кооператор. Видно е, че тази легална дефиниция в отмененото законодателство е неприложима по новия закон, защото тя на практика е включвала две категории лица. В чл. 2, ал. 3, *in fine* ЗУТОССР се говори само и единствено за „членове на ТКЗС” и следователно само тези лица при необходимост могат да установяват по съдебен ред трудов стаж и трудов стаж при пенсиониране, положен до 31 декември 1999 г.

Библиография:

1. Василев, Ат. Трудово право. Бургас: Бургаски свободен университет, 1997.
2. Йосифов, Н. Осигурително право. София: Албатрос, 1997.
3. Кисъов, М. Наръчник по пенсионно осигуряване. 2. прераб. и доп. изд. София: Първа данъчна къща, 1996.
4. Михайлов, Б. Същност, класификация и функции на трудовия стаж на работниците и служителите в НРБ. – Правна мисъл, 1966, № 1, с. 38-52.
5. Мръчков В. – В: Мръчков, В., Ат. Василев, Ил. Шотлеков, Ем. Мингов. Коментар на Кодекса за задължително обществено осигуряване. София: ИК „Труд и право”, 2000, с. 559.
6. Мръчков, В. Трудово право. 7. прераб. и доп. изд. София: Сиби, 2010.
7. Мръчков, В. Осигурително право. 5. прераб. и доп. изд. София: Сиби, 2010.
8. Радоилски, Л. Трудово право на Народна република България. София: ДИ „Наука и изкуство“, 1957.
9. Червенелекова, Ст. Трудов стаж и удостоверяването му. София: Дикта-Интелект, 1995.
10. Средкова, Кр. – В: Мръчков В., Кр. Средкова, Ат. Василев. Коментар на Кодекса на труда. 10. прераб. и доп. София: Сиби, 2009, с. 1045-1065.

11. Средкова, Кр. Осигурително право. 3. прераб. и доп. изд. София: Сиби, 2008.
12. Стайков, Ив. За някои от промените в Кодекса за социално осигуряване от края на 2009 година. – В: Сборник доклади от годишна университетска научна конференция с международно участие на Национален военен университет „Васил Левски” – 23-24 юни 2011 г. Том IV. Велико Търново: Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски”, 2011, с. 70-71.
13. Стайков, Ив. Историческо развитие на правната уредба на установяването на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред. – Научни трудове на Русенския университет – 2011. Том 50, серия 7 – Правни науки. Сборник с доклади от научна конференция РУ & СУ '11. Русе: Издателство на РУ „Ангел Кънчев”, 2011, с. 29-33.